

Unustusse vajunud tahk matusekultuuris – eestlaste pärusmatusepaigad sakraalhoonetes 17.–18. sajandil

Veikko Varik*

Käesoleva kirjutise eesmärk on tutvustada sakraalhoonesse matmise praktikat, täpsemalt pärusmatusepaiga kasutamist 17.–18. sajandil kui ühte maarahva matusekultuuri väheuuritud ilmingut. Käsitluse aluseks on 2019. aastal Tartu Ülikoolis kaitstud magistritöö koostamise ja hilisema täiendava uurimistöö käigus ilmsiks tulnud faktid. Vaadeldava teema algmaterjale on varasemates teadusuurimustes puudutatud vaid põgusalt ning pigem juhuslikult, põhjalikumad või terviklikud teaduslikud käsitlused seni puuduvad.

Uurimistöö peamiseks tööhüpeteesiks oli oletus, et eestlaste etnilis-kultuurilise rühma eliit on püüdnud järgida matusekombestikus nagu teistegi kultuurinähtuste juures (riietus, ehted, käitumismaneerid jne.) sotsiaalselt staatusest kõrgemal astmel asunud rühmade eeskujule. Seda muidugi materiaalsete ja sotsiaalsete võimaluste piires.

Juba alates August Wilhelm Hupeli ajast¹ laialt käibiva vulgaarajaloolise narratiivi² järgi oli maarahva 17.–18. sajandi vaimuelu religioosne aspekt paljuski seotud „paganliku“ kombestiku järgimisega.³ Vaimulikud pidid tegema suuri jõupingutusi, et neid kombeid välja juurida ja maarahvast tihedamalt luterliku kirikuga siduda. Kirikuelu oluliseks aspektiks peetakse kirikliku matmiskombe ning kirikuaias kui ainuvõimaliku matusekoha juurutamist.⁴ Sakraalhooneis asuvaisse matusepaikadesse olevat samal ajal maetud vaid vaimuliku-, aadli- ja kodanikeisususesse kuulunud isikuid ehk „sakslasi“. Eestlaste matusekommete illustreerimiseks kasutatakse vaid ühte Willem Reimani avaldatud juhtumit Põlva kihelkonna talupojast *Lokko Tinn*’ist, kes olevat oma ema surnukeha lasknud pühitsetud kalmistult välja kaevata ning saanud selle eest karistada.⁵

* Veikko Varik (1967), MA, doktorant, Tartu ülikool, veikko@brodal.ee

¹ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bnd II. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1777, lk. 84.

² Kasutan siinkohal Märt Väljataga essees esitatud ajaloonarratiivide liigitust. (M. Väljataga. Dialoog ja demarkatsioonijoon ajalooteaduse ja kirjanduse vahel. – Keel ja Kirjandus 2013, nr. 8–9, lk. 680–697.)

³ L. Naber. Rootsia aeg Eesti ajalooõpikus: historiograafiline diskursuse analüüs. Magistritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu: käsikiri, 2015, lk. 53–55.

⁴ Seda tõdemust illustreeritakse sageli viitega Ilmar Tälve sedastusele, nagu oleks Rõuge kihelkonnas aastail 1661–1696 kiriklikult maetud vaid 30% inimestest (vt. näiteks: H. Palli. Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. – R. Pullat (toim.). Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1973). Sama loogikat on arutlustes kasutanud ka Johan Köpp (J. Köpp. Kirik ja rahvas. Sugemeid Eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1959, lk. 136).

⁵ W[illem] R[eiman]. Haridusloolised pildid. I. – Postimees, nr. 206, 15.09.1897, lk. 2. Seda arvatavasti 1640. aastatest pärinevat juhtumit on ajastut iseloomustavana kasutatud korduvalt järgmise enam kui sajandi jooksul, ilma et sellele oleks leitud ühtki analoogi. (Vt. näiteks: H. Reiman. Eestlaste matusekombed. – Eesti Kultura IV, 1915, lk. 131; M. J. Eisen. Inimeseohver. – Eesti Kirjandus 1917, 12. ak., nr. 4, lk. 185; M. J. Eisen. Esivanemate ohverdamised. Tallinn: Varrak, 1920, lk. 23; J. Köpp. Kirik ja rahvas, lk. 131, 132; J. Selirand, E. Tõnisson. Läbi aastatuhandete. Tallinn: Valgus, 1974, lk. 233 jne.)

Sund olevat olnud peamine põhjus, mis suurendas nende eestlaste hulka, kes nõustusid hauakohaga kirikuaias. Neist vaid mõnel üksikul jõukamal talupojal olevat olnud võimalus soetada enda või oma perekonna viimse puhkepaiga ehteks suur paekivist hauatähis, mille tellija jõukuse rõhutamiseks lisatakse narratiivile mõnikord ka sedastus, justkui olevat niisuguse hauatähise omandaja olnud vabatalupoeg või „mõisatöötaja“.⁶

Eeltoodud kujutelmast ei erine oluliselt ka sagedamini kohatav ajalooteaduslik narratiiv, mida toetavad nii mõnedki ajaloolased kui ka kunstiteadlased.⁷ Selle lähenemise hetkeseisu kokkuvõttena esitas 1994. aastal ajakirjas Horisont varauusaegse matusekultuuri teemalise lühikäsitluse Heiki Valk. Viidatud narratiiv on seal saanud järgmise sõnastuse: „Kirikutesse ja kirikuaedadesse matmisest annavad tunnistust meie pühakodades leiduvad kesk- ja rootsiaegsed aadlike, jõukate linnakodanike ja vaimulike hauaplaadid, samuti Põhja- ja Lääne-Eesti kirikuaedades eestlaste hauad tähistavad, valdavalt rootsiaegsed ratasristid.“⁸

Uurimistöö materjali ettevalmistamise käigus leidis kinnitust tõsiasi, et publitseeritud on mitmeid teateid dokumentide ja esemete kohta, mis viitavad faktile, et saksa pihtkonna liikmete kõrval on ka osa maarahvast leidnud viimse puhkepaiga kirikumüüride vahel. Nimetan vaid mõne niisuguste teadete autori: pastorid Heinrich Christopher Wrede⁹ ja Gustav Johannes Beermann,¹⁰ ajaloo huviline Jaan Jung,¹¹ graafik ja koduloolane Johannes Naha¹² ning Lembit Odres.¹³ Ometi on lähiminevikus nende faktide tõlgendamiseks kas loobutud või püütud neile leida üldise narratiiviga sobituv seletus. Nii on näiteks Pille Arnek oma doktoritöös nimetanud kuut talupojale kuulunud hauaplaati, millest nelja asukohana nimetab ta sakraalhoonet. Siiski peab ta seda matmisviisi maarahva juures niivõrd haruldaseks, et on selle teema edasiarendamisegi välistanud, pealkirjastades oma doktoritöö ühe alalõigu üsna vastandav-välistavalt: „Kirikutes asuvad hauaplaadid *versus* lihtrahva tähised“.¹⁴

Informatsiooni maarahvale kuulunud ning sakraalhoonetes asunud hauaplaatidest on kogunud Olaf Sild,¹⁵ seades eesmärgiks ennekõike dokumenteerida Tallinna ja selle lähiümbrusesse jäävaid hauatähiseid. Tema õpilane Johannes Hiimets on 1932. aastal omakorda sedastanud: „Altari ruumis olid harilikult mõisaomanike hauad. Sagedasti võlvitud hauakambrid, millel katteks peal hauakivid. [– –] Kantsli ümber ja altari poolsetel kiriku külgedel olid teiste peenemate isikute matmispaigad: saksasoost mõisa-teenijad, kingsepad, rätsepad ja muud käsitöölised, muidugi ka kõrtsmikud ja kiriku

⁶ P. Arnek. Tekstid 16. ja 17. sajandi ratas- ja Malta ristidel. Ristid ja kirjad. – Mäetagused. Hüperajakiri, nr. 57 Tartu, 2014, lk. 33, 37.

⁷ Vt. näiteks: P. Kama. Arheoloogiline vaatepunkt matuseteemalistele regilaulutüüpidele. Magistritöö. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu: käsikiri, 2012, lk. 69; K. Kodres. Memoriaalkunst. – Eesti kunsti ajalugu, kd. 2, K. Kodres (peatoim.). Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk. 396; A. Mänd. Oleviste kiriku keskaegsest sisustusest ja annetatjate ringist. – Acta Historica Tallinensia, nr. 20, [Tallinn]: 2014, lk. 38.

⁸ H. Valk. Kirikuaiad ja külakalmistud. – Horisont 1994, nr. 7, lk. 29.

⁹ EELK Harju-Jaani koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika (1689–1710): RA, EAA.1211.2.1: 8, 88; EELK Harju-Jaani koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika (1711–1767): RA, EAA.1210.2.2: 11–12.

¹⁰ Surnud Kadrina kiriku all. Häbipost kiriku ees. Mida jutustas Kadrina koguduse õpetaja. – Virulane, nr. 112, 3.10.1933, lk. 5.

¹¹ J. Jung. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu- ja Wiljandi maakonnast. Tartu: A. Grenzsteini trükk, 1898 ning J. Jung. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. – Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused, neljas osa, Tallinn: A. Buschi raamatukaupluse kirjastus Tallinnas, 1910.

¹² J. Naha. [1930–1943]. Harjumaa I. Muinsuskaitseameti arhiiv, ERA.5025.2.12243: 52 (1) [48].

¹³ L. Odres. Eesti rõngasristid. Kd. I – uurimistöö kokkuvõte. 1983. Muinsuskaitseameti arhiiv, f. T-76, n. 1, s. 11383.

¹⁴ P. Arnek. Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. Tallinna ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 54. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2019, lk. 34, 37 ja 38.

¹⁵ O. Sild. Tallinna linna ja tema ümbruskonna vanust hauakivist. – Usuteadusline Ajakiri. Tartu Ülikooli usuteaduskonna väljaanne, nr. 1, IV aastakäik, 11.1929, lk. 51.

vöörmündrid, köstrid. Neile järgnesid kui ruumi leidus – lihtrahva matusepaigad.¹⁶

Külastades 1935. aasta sügisel Harglas Wassermannide kabelit, ütles Eesti Rahva Muuseumi tollane direktor Ferdinand Linnus, otsides sealsete matuste juurest „etnograafilise tähtsusega esemeid“ Päewalehes avaldatud usutluses välja järgmise mõtte: „[– –] wõrdluseks oleks wäga huwitaw, kui meil leiduks muumiaid ka tolleaegses talupojarõiwastuses. Eesti Rahwa Muuseumi andmetel peaks Põhja-Eestis kuskil leiduma ka mumifitseeritud laipu, mis kuuluvad talupoegadele. Seni ei ole aga muumiate hoiupaika veel suudetud awastada. Selles suhtes tahetakse aga Eesti Rahwa muuseumi poolt samme astuda.“¹⁷

Viimasel kümnendil on varauusaegset maarahva matusekultuuri puudutavas üldlevinud ettekujutuses toimunud siiski mõningane muutus. Nii tõdeb Aivar Põldvee uusimas Eesti ajaloo üldkäsitluses, et jõukamate talupoegade hulgas „leidus selliseidki, kes maeti kõrge tasu eest koguni kirikusse“.¹⁸ Sellele lisandub Merike Kurisoo ja Aivar Põldvee 2017. aastal avaldatud ühisartiklis sisalduv ühelauseline mõõndus, et „mõnikord maeti neid [s. o. talupojavöörmündreid] isegi kirikusse“.¹⁹ Nüüdseks (2021) on paljude kultuurimälestisena kaitse alla võetud hauatähiste hulgas väärtustamist leidnud ka üks sakraalhoones asunud talupojapere pärusmatusepaika tähistav raidkivi – Muike Tõnu hauaplaat aastast 1699.²⁰

Seega, üldlevinud seisukohaga paralleelselt leidub kirjanduses mitmeid üksikviiteid ja arvamusi maarahva sakraalhooneisse matmise kohta. Hoolimata sellest, et need teated olid tervikpildiks sidumata, tekkis kahtlus, et nii vulgaarajalooline kui ka sellega kohandatud, viimase kümmekonna aasta jooksul ka murenema hakanud, kuid siiski veel täiesti elujõuline ajaloo-teaduslik narratiiv ei tarvitse täiel määral väljendada maarahva matusekombestiku tegelikkust.

Mis on pärusmatusepaik?

Kogutud materjali uurimisel ja interpreteerimisel kujunes oluliseks eeltöoks lahti mõtestada termin „pärusmatusepaik“, nii nagu seda tehti pärusmatusepaikade kasutuse ajal. Kuivõrd see on vajalik ka käesoleva artikli sisu paremaks mõistmiseks ning et eestikeelses teaduskirjanduses puudub siiani pärusmatusepaiga definitsioon, esitan kokkuvõtlikult oma argumentid ja sõnastuse.

Liitsõnana hõlmab mõiste „pärusmatusepaik“ (sks. *Erbbegrabniß*) nii eesti kui ka saksa keeles kahte iseseisvat komponenti: (a) objekti olemusest lähtuvat kasutusotstarvet ja (b) päritavust kui omadust.

Mõiste tuleb vaatlusalusel territooriumil käibele hiljemalt 16. sajandil ja levib laialdaselt

¹⁶ J. Hiimets. Torma kihelkonna ajalugu. Torma: Tormalaste Kodupaigäühendus, 2014 ([Põltsamaa]: Vali Press), lk. 51.

¹⁷ Hargla kalmistul haruldased muumiad. Mumifitseeritud laibad kuuluvad end. Laanemetsa mõisa omanikule ja ta perekonnale. – Laibad tahetakse asetada klaasvitriinidesse turistidele vaatamiseks. – Päewaleht, nr. 257, 17.09.1935, lk. 1.

¹⁸ E. Küng, M. Laidre, I. Leimus, A. Põldvee, A. Selart, M. Seppel, K. Tafenau, Ü. Tarkiainen, E. Tarvel. Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost. ja peatoim. E. Küng. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013, lk. 388.

¹⁹ M. Kurisoo, A. Põldvee. The Appearance of Hans and Jaan. A 17th Century Epitaph Painting Donated by Estonian Peasants. (117–128) – Baltic Journal of Art History, 14, 2017, lk. 125: *Sometimes, they were even buried in the church.*

²⁰ Kõnealune plaat on kunstimälestisena arvele võetud 1984. aastal ning kannab KmRR-is nimetust „Hauaplaat, 1689 (paas)“. Sellegi seisundit on 2018. aasta septembris toimunud inspekteerimise aruandes nimetatud avariiliseks. (KmRR: 23060 – 2008: kirjeldus, inspekteerimised; Aaso-Zahradnikova 2018: [2]) Kunstiajaloolane Küllike Erikson on 2007. aastal koostanud mälestise kohta kirjelduse, ent selles jaotises, kuhu kantakse andmed mälestise esialgse otstarbe kohta, märkmeid tehtud pole (KmRR: 23060 – 2008: kirjeldus). Kadriina kiriku kui kultuurimälestise koosseisu kuuluvate vallasmälestiste nimekirjas see kultuurimälestiseks loetava Lodede perekonna liikmele valmistatud hauaplaadi kõrval puudub (vt. KmRR: 15661 – koosseisulised vallasmälestised). Sellest järeldub, et kunstiajaloolased ei pea Muike perekonnale kuulunud hauakivi kirikuruumi elemendiks.

samal ajal Piibli tõlkimisega saksa keelde. Termin levimist igapäevakeelde iseloomustavad arhivaalid, kus sõna *begräbnis(s)* tähistas kirikuruumis asetsevat hauakambrit, täiend *erb-* aga piiramatut käsutusõigust matmispaiga suhtes.²¹ Mõiste sisulist olemust näitavad rootsiaegsed kohtudokumendid, mis kirjeldavad aadlike ja kodanike vaidlusi pärusmatusepaiga omandiõiguse üle. Samas ei tohi mõistet segamini ajada alates 19. sajandi algusest kalmistule ostetud perekonnaplatsiga, mida dokumentides sageli lühendatult samuti pärusmatusepaigaks nimetatakse. Viimati nimetatud matusekoha täispikk nimetus on *Erbbegrabniß-platz*.

Termini kasutusest Piibli saksakeelsetes tõlgetes just eespool kirjeldatud tähenduses annavad tunnistust mitmed kirjakohad. Näiteks Esimeses Moosese raamatus (23:9) on väljendatud Aabrahami soov saada tasu eest koobas, millest võiks saada tema pärushaud.²² Piibli 1530. aasta saksakeelses väljaandes kasutati samas salmis selle haua kohta väljendit *gebend mir ein erbbegrebnuß bey euch*.²³ Sama terminiga on tähistatud Aabrahamile kavandatud pärushaud ka Esimeses Moosese raamatus salmides 23[:20],²⁴ 49[:30]²⁵ ja 50[:13].²⁶ Siiski ei olnud väljend selleks ajaks veel lõplikult välja kujunenud. Näiteks Johan Ecki 1558. aasta piibliväljaandes kasutatakse Aabrahami poolt omandatud hauakoha tähistamisel sõna *grabrecht*,²⁷ samas kui Feyerabendi 1561. aasta väljaandes kasutati mõistet *Erbbegrabniß*.²⁸

Mõistet „hauakamber“ on kasutatud Piibli eestikeelses tõlkes nii Jesaja raamatus (Js 14:18) kui ka Matteuse, Markuse ja Luuka evangeeliumis. Jesaja raamatus on sõna „hauakamber“ Piibli 1662. aasta saksakeelses väljaandes tõlgitud kui maja (*Hause*), kuid lisatud kommentaaris esineb täpsustav sõna *Begräbniss*.²⁹ Evangeeliumides on samas väljaandes seevastu kasutatud hauakambril tähistamiseks sõnu *Todengrab* ja *Grab*.³⁰

Pärusmatusepaiga olemuse määratlemisel on oluliseks osaks selle kasutusõigus ehk „kuulumine“. Eestlaste 16.–19. sajandi hauatähiste tekste uurinud Pille Arnek on sedastanud, et sõnadega „see kivi kuulub“ või „see matusepaik kuulub“³¹ „algavad mõned epitaafid alates 16. sajandist“ ning edasi: „maarahva seas tulid analoogsed nendingud kasutusele peamiselt 19. sajandil.“³² Raske on lahti mõtestada tema määratlust „peamiselt 19. sajandil“, kuid käesoleva artikli aluseks olev uurimistöo näitas ühemõtteliselt, et niisugune omandit näitav vormel oli sakraalhooneis asunud maarahva pärusmatusepaikade katteplaatidel 17. sajandil pigem norm kui erand.

Saksa pihtkonna liikmete hauaplaatidel on üsna levinud fraasiks: *Dies(er) Stein und Stet(e) (ge)hör(e)t [– – –] und seinen Erben*. Verbi *(ge)hör(e)t* (kuuluma) sage kasutamine pärusmatusepaiga kontekstis peegeldab pärusmatusepaiga kui nähtuse leviku sagedust. Tegusõna

²¹ EKSS ja ESYS annavad saksakeelsest täiendist *erb-* tuletatud eestikeelsele täiendile „pärus“ eksitavalt kitsendava tõlgenduse. Nimelt on mõlemas sõnaraamatus võetud seisukoht, et täiend „pärus-“ tähendab pärandina saadut. Seejuures ei seletata, mida niisuguse tõlgenduse puhul võiks tähendada sõna „pärushärra“ (*Erbherr*). Seda sõna tegelikult kummaski sõnaraamatus ei esinegi. Selle asemel kasutatakse konstruktsiooni „päris-härra“, mida sõnaraamatud tõlgendavad kui omanikku. See tõlgendus, ehkki grammatiliselt väär, on tõeoluliselt lähemal. Täiendsõna „pärus-“ on sümbolväärtusega termin, mis näitab, kas täielikku omandiõiguse omaja staatust („pärushärra“) või piiramatut omandiõigust asja suhtes („pärusmõis“, „pärusmatusepaik“ jne.). See, mille alusel omand tekkis (pärimisakt, ostu-müügi- või kinkeleping) või ära anti (testament, ostu-müügi- või kinkeleping) täiendis „pärus-“ ei väljendu.

²² Eesti Piibliseltsi väljaanne, 1997.

²³ Christophorus Froschoweri väljaanne, 1530.

²⁴ Samas.

²⁵ Samas.

²⁶ Samas.

²⁷ Johan Ecki väljaanne, 1558.

²⁸ Sigmund Feyerabendi väljaanne, 1561.

²⁹ Endterni väljaanne, 1662.

³⁰ Samas.

³¹ Selle formuleeringu saksakeelne vaste on *diese Stein gehöret või diese Erbbegräbniss gehöret*.

³² P. Arnek. Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel, lk. 35.

„kuuluma“ kaudu omandi näitamist on praktiseerinud nii aadel³³ kui ka kaupmeeskond,³⁴ samuti käsitöölised.³⁵

Eestlaste hauakividel kohtame seda verbi loomulikult üksnes siis, kui tekst on saksakeelne. Tegusõna „kuulub“ on olnud raiutud vähemalt neljale eestlase hauaplaadile.³⁶ Samuti on seda kasutatud Tartu Jaani kiriku hauakohtade omanike loendis hauakivi nr. 48 kirjelduses.³⁷

Hauatähistel on kasutatud ka eespool nimetatud fraasi teisi osi, nagu näiteks sõna „pärija“ (*Erben*), mis annab samuti mõista, et hauakoht oli pärimise teel edasi antav. Eestlaste 17. sajandi hauatähistes kohtame viidet pärijaile või järglastele neljateistkümmel juhul, neist kuuel juhul hauaplaadil. Peale selle esineb mitmeid tekste, kus nooremad põlvkonnad on üksnes nimeliselt üles loetud. Selline sõnakasutus kinnitab hauakoha olemusliku tunnuseks, et (a) matusepaika kasutatakse mitme põlvkonna vältel ning (b) omanikul on õigusvõime seda kitsendusteta pärandina edasi anda, ilma et kellelgi oleks õigust seda oma suva järgi valdajalt võõrandada.

Eelnevast lähtudes on põhjust asuda seisukohale, et kogudusele kuuluvas hoones asuv pärusmatusepaik vastab järgmistele tunnustele: (a) selle valdus-, kasutus- ja käsutusõigused rajanevad kinnisasja omandiõigusega sarnase õiguse omamisel; (b) see on rajatud erainitsiatiivil, -kulul ning ennekõike matusepaiga omaniku ja tema perekonna tarbeks; (c) see võib olla tsiviilkäibes iseseisva objektina; (d) see on piiranguteta pärandatav ning (e) sellel omamisel on avalik, sh. õiguslik tunnustus. Seejuures on oluline aspekt ka see, et kõik viis loetletud tunnust peavad matusepaigal olema üheaegselt. Pärusmatusepaigaga seotud rajatiste olemasolu ning konstruktsioon lähtus detailides omaniku suvast ega mõjutanud matusepaiga olemust.

Seega tuleb niisugust matusepaika mõista kui avalik-õigusliku tunnustusega omandiõiguse või sellele õiguslikult režiimilt sarnase tähtajatu valdus-, kasutus- ja käsutusõiguse, sh. pärimisõiguse kogumi alusel erainitsiatiivil eelkõige õigustatud isiku ja tema järglaste tarbeks püstitatud rajatist või rajatiste kompleksi surnukeha(de) matmiseks.

Saksakeelne termin *Erbbebräbnis* on esimeses eestikeelses Piiblis saanud vaste *perris=haud* (1Ms 23:9).³⁸ Tänapäevases keelepruugis on terminit „pärusmatusepaik“ kasutatud üliharvadel juhtudel. Google'i otsingumootori abil ei saa sellele nimetavas käändes sisestatud kujul ühtki vastet. Seevastu mõiste „pärusmõis“ sisestamisel andis otsingumootor 1540 tulemust. See, et täiend „pärus-“ on igati korrektne, näitab kas või selle esinemine nii sünonüümisõnastikus (SYS) kui ka Eesti keele seletavas sõnaraamatus (EKSS). Asjaolule, et see ei ole ka matusepaiga kontekstis eesti keelest jäädavalt kadunud, osutab vähemasti fakt, et seda on Tartu Jaani kiriku ehituslugu käsitledes alles hiljaaegu kasutanud arhitektuuriloolane Kaur Alttoa.³⁹

Omandamine – protsess ja sellega seonduvad kulutused

Esmakasutaja sai pärusmatusepaiga omandada üksnes kirikult. Üks väheseid teadaolevaid kirjalikke teateid niisuguse tehingu kohta, kus üheks pooleks on talupoeg, pärineb Kadrina kihelkonnast. Seal otsustasid Lokso külast pärit *Seppa Hans*'u ja Kurista küla *Loxo Jürri* ühise perekondliku matusekoha omandamise üle kiriku võõrmündrid – maanõunik, vabahärra G. Ch. v. der Pahlen ja meeskohtunik Fb. v. Tiesenhausen.⁴⁰ Kirikuraamatus kajastuvat

³³ Vt. näiteks Frederik Budde hauaplaat (1634) Tallinnas Niguliste kirikus, Jürgen v. Maydelli hauaplaat (1637) Kullamaa ja Wrangellide hauakambri katteplaat (1730) Lüganeuse kirikus.

³⁴ Vt. näiteks Michel Pawelseni (1597), Marcus Toecki (1658), Hans Stampe jne. hauaplaati Tallinnas Niguliste kirikus.

³⁵ Vt. näiteks Adam Pampe (hiljemalt 1646) hauakivi Niguliste kirikus ning Herman Rahri (1696) ja Johann Matthias Gragi (1700) hauakivi Tallinna toomkirikus.

³⁶ Teadaolevalt on seda verbi kasutatud ka vähemalt kahel ratasristil.

³⁷ Kirchenbegräbniss-Revision zu S. Johann in Dorpat 1636 gehalten: RA, EAA.995.2.5120: 4.

³⁸ J. Köleri väljaanne, 1739.

³⁹ K. Alttoa. Eesti kirikud III. Tartu Jaani kirik. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2011, lk. 57.

⁴⁰ EELK Kadrina koguduse kiriku konvendi protokollid ja kassaraamat (1734–1794): RA, EAA.1227.3.113: 114 [47].

omandi kinnitust tuleb lugeda tavapäraseks, kuivõrd ka Ambla kirikus asunud talupojape-rekondade hauakambrite kasutamise korral viidati mõnikord kiriku inventariraamatule kui omandiõigust kinnitavale dokumendile. Seda kohtame näiteks taluperemehe *Naukusse Jack'u*, Moe möldri lese, *Wörke* möldri abikaasa jmt. matusekannete juures.⁴¹

Dokumente, mis kajastaksid otseselt maarahva hauakambrite ehitusmaksumust, uurimistöös käigus leida ei õnnestunud. Seetõttu saab kulude määramisel lähtuda teiste seisuste kohta teada olevatest analoogidest ja muudest kaudsetest allikatest.⁴² Pärusmatusepaiga rajamise rahalisel aspektile heidavad valgust mõned teated matusepaikadega tehtud tehingute kohta.

Toon mõne näite valmis hauakambrite ostu-müügitehingutest Eestimaa kubermangus. 1633. aasta 27. jaanuaril sõlmitud lepingu alusel omandas Friedrich Wartmann Jobst Duntelt Keila kiriku kooriruumis altari ees asuva hauakambri. Ostjal tuli selle eest tasuda 50 riigitaalrit.⁴³ 1643. aastal sõlmis Anna Wrangel lepingu Erich Wartmanniga viimaselt hauakambri omandamiseks. Tehingu hinnaks oli 41 hõbetaalrit ja 8 hõbemarka ehk 28,7 riigitaalrit.⁴⁴ 1739. aastast on teada, et Vanamõisa mõisa omanik ostis Haljala koguduselt kirikusse hauakambri rajamise õiguse 10 riigitaalri eest. Rajatava matusepaiga asukoht oli kiriku n.-ö. keskosas.⁴⁵ Major Haffstein, kohtunik Toll ja major Wrangell omandasid Keila kirikus matusepaigad (*begräbniß = Städte*) paarkümmend aastat hiljem (1763), makstes seejuures kirikukassasse igaüks 10 hõberubla. Major müüs mõne aja möödudes juba valmis hauakambri 30 hõberubla eest Derfeldenile.⁴⁶ Selle matusepaiga kohta on teada, et see asus tagapool tavapärasest aadlike reserveeritud ala suure ukse ees esimese ja teise piilari vahel.⁴⁷

Nende analoogide järgi on võimalik ligikaudselt välja arvutada ka maarahva tehtud soetuskulutuse suurus.

Hauakambri hind koosnes kolmest komponendist: (a) tasust kirikule hauapaiga rajamise õiguse eest; (b) müüritööde ja (c) hauakambri katteplaadi maksumusest. Pärusmatusepaiga rajamise õiguse eest makstava tasu suurus määrati kirikukonvendi otsusega ning sõltus ennekõike matusepaiga asukohast kirikuruumis. Konvendi kehtestatud hinnakiri oli üldine ning määras tasude suurused terve kirikuruumi ulatuses. Kuivõrd arveraamatutest nähtub, et talurahvale ei tehtud elitaarsete matusekohtade kasutamisel mingeid soodustusi, siis tuleb eeldada, et ka pärusmatusepaiga omandamisel tuli tasu maksta teiste sotsiaalsete rühmadega (näiteks saksa käsitöölised) võrdselt, lähtudes ennekõike hauakambri asupaigast.

Talurahva pärusmatusepaigad asetsesid üldjuhul altarist kaugemal ning olid seetõttu kooriruumis asunutega võrreldes märgatavalt odavamad. Tasu määr oli maakoguduses reeglina ca 4–5 riigitaalrit ehk 3,2–4 hõberubla. Hind näib olevat olnud korrelatsioonis kirikuruumi eri tsoonides paikneva üksiku hauakoha maksumusega.

Alati ei tarvitsenud talupojast omandaja pärusmatusepaiga eest otseselt raha maksta. Kadrinast on ca aastast 1651 teada juhtum, kus Hulja küla *Micko* Jürgeni kaks poega *Jaen* ja *Jürgen* annetasid kirikule mitme küünlaga messingist kroonlühtri (*Eine Meßingerne Mittelmeßige liecht Crone*) ning selle eest said nii Jürgen kui ka tema järglased õiguse hauakohale

⁴¹ EELK Ambla koguduse meetrikaraamat ja andmed koguduse tegevuse kohta (1711–1740): RA, EAA.1248.1.7: 450–452 [216p–217p].

⁴² EELK Kullamaa koguduse konvendi protokolliraamat (1712–1822): RA, EAA.1243.1.108: [13].

⁴³ Matusega seotud, sh. matusepaikade maksumuse käsitlemisel lähtusin vanema perioodi puhul võrreldava tulemuse saamiseks Enn Küngi kirjeldatud taalri väärtuse muutumisest 17. sajandil (E. Küng. Riigitaalrite kasutusest Rootsi Läänemereprovintides 17. sajandil. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr. 2 (144), lk. 186–187, 196). Hilisemal perioodil konverteeriti riigitaalri hõbedasisalduse alusel rubladesse järgmise kursiga: 1 riigitaalri võrdus 64 hõbeööri või 80 kopikaga. (EELK Keila koguduse kirikuraamat (1632–1807): RA, EAA.1214.2.4: 2.)

⁴⁴ RA, EAA.1214.2.4: [26p].

⁴⁵ EELK Haljala koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1730–1763): RA, EAA.1224.3.3: 14–15 [7p ja 8].

⁴⁶ A. Kõögardal. Keila kihelkonnaloost. Tallinn: Eesti Kirjastus-Ühisus, 1924, lk. 49.

⁴⁷ EELK Keila koguduse kirikuraamat (1734–1821): RA, EAA.1214.2.6: 383 [14].

sellesama lühtri ette.⁴⁸ Inventariregistri kandest ei selgu, kas mõeldud oli õigust rajada oma perekonna pärusmatusepaik või hoopis matmist olemasolevasse hauakambrisse või maahauda. Ajastuomane foon, sh. Kadrina koguduse praktika, viitab pigem esimesele võimalusele.⁴⁹ Tähelepanuväärne on fakt, et teisegi, 1698. aastal Kadrina kirikule annetatud kroonlühtri kinkimise taga on teiste hulgas mõned pärusmatusepaiku omanud eestlased – vöormünder *Wahhakulm Andres*, *Seppa Hans* Loksolt ja *Loxo Jürri* Kuristalt.⁵⁰ Võib oletada, et annetuse eest saadud matusekohale viitab ka Maalehes avaldatud rahvajutt Vatku Hansu kirikusse matmise kohta Amblas.⁵¹

Pole teada, et hauakambri suuruse ja selle omandamiseks makstud summade vahel oleks seos. Hauakambrite suurus kihelkonniti mõnevõrra varieerus. Pärnu-Jaagupis oli 1695. aastal määratud hauakambri suuruseks 4×4 rootsi küünart.⁵² 1763. aastal oli Keilas hauakambri suuruseks 9×9 reini jalga, s.o. ca $1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ sülda.⁵³ Näib, et ainsana võisid hauakambri mõõtmed mõjutada rajamiskulusid. Lihtsama hauakambri müürimiskulu koos materjali maksumusega võis jääda 10–15 riigitaalri juurde. Enam mõjutas hauakambri suurus katteplaadi maksumust.

Kadrina kiriku säilinud dokumentatsioon viitab selgesti asjaolule, et matusepaiga omanik võis pääseda ka ehituskuluta, juhul kui omandatud pärusmatusepaigas asusid vaid maahaudad. Selliste hauakohtade tähistamiseks kasutati mõnikord terminit *Erb=Erd=Begräbniß*.⁵⁴ Nii-sugustes pärandatavates matusepaikades puudus kambritaoline rajatis ning neid kasutati nagu väljapoole kiriku müüre jäävaid maahaudu. Võib eeldada, et ka need hauakohad olid kirikuruumis selgelt tähistatud. Siiski ei ilmnenud uurimistöö käigus sakraalhoones asuvate talupoegade maahaudade tähistamise kohta mingeid kindlaid andmeid. Niisugused hauakohad ei olnud tundmatud ka aadlikele. Sellisena on kirjeldatud v. der Pahlenitele kuulunud hauakohta nr. 84 Tallinna toomkirikus.⁵⁵

Katteplaadi maksumuse kohta on andmeid kõige vähem. Uurimistöö käigus tuli ilmsiks vaid Jüri kirikuõpetaja hauaplaadi hind [1667] – 20 hõbe- ehk ca 12 riigitaalrit.⁵⁶ Võib arvata, et selle toorik maksis sõltuvalt suurusest umbes 3–6 riigitaalrit ehk kuni 4,8 hõberubla. Iseenesest mõista lisandus tasu teksti raiumise eest. Siiski ei ole põhjust arvata, et kõik maarahva pärusmatusepaigad olid kindlasti ka kiviplaadiga kaetud. Mõnikord puudusid hauaplaadid isegi aadlikele kuulunud hauakambritel.⁵⁷ Samuti puudus suuremõduline katteplaat suuremal osal maahaudadega pärusmatusepaikadest.

⁴⁸ RA, EAA.1227.3.113: 67 [26p].

⁴⁹ Vilmre esitatud loetelus (EKLA. 8/10 (I-1a).55.199) on ühe Kadrina kirikus asuva matusepaiga omanik Hulja mölder Jaan, kes ongi suure tõenäosusega eespool nimetatud Jaan.

⁵⁰ RA, EAA.1227.3.113: 107 [43p]. Mõlemad lühtrid läksid kaduma 1702. aastal toimunud kiriku rüüstamise ajal. (A. Randla. Kadrina kiriku seinamaalingud. Uuringute aruanne. Tallinn: käsikiri, 2013, lk. 3.)

⁵¹ Mõnda Ambla kiriku ja kihelkonna ajaloo. – Maaleht, nr. 9 (1079), 23.1.1934, lk. 4.

⁵² EELK Pärnu-Jakobi koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1683–1759): RA, EAA.1280.2.1: 11.

⁵³ RA, EAA.1214.2.6: 383 [14].

⁵⁴ EELK Kadrina koguduse kiriku kroonika (1651–1874): RA, EAA.1227.1.30: [176p]. Tallinna toomkoguduses kasutati selle väljendi lühivarianti *Erd-begräbniß*. (Tallinna toomkoguduse *Kirchenbuch* (1724–1758): TLA.237.1.23: 340, 351, 352 jne.)

⁵⁵ TLA.237.1.23: 362.

⁵⁶ EELK Jüri koguduse sünni-, abielumeetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1657–1682): RA, EAA.1213.2.1: 15.

⁵⁷ Näiteks Simuna kirikus loetleti nii 1691. ja 1741. aastal, s. o. 50 aasta kestel kaks aadliperekondadele kuuluvat hauakambrit, millel olid kattteks vaid palgid või laudad. See olukord kestis vähemalt Tammiku hauakambri puhul veelgi pikemalt, kuivõrd vanade hauakohtade inventeerimine 1885. aasta 1. aprillil näitas, et kui 1691. aastal palkidega kaetud Avanduse hauakamber oli vahemikus 1741–1773 katteplaadi saanud, siis Tammiku varem vaid laudadega kaetud hauakambrit 1885. aastal puuduva kivi tõttu enam ei leitud (H. Ross (koostaja). Simuna. Kihelkonna keskus. Tõrva: Väike-Viru, 2009, lk. 51, 96 ja 200–202).

Eeltoodust nähtub, et kui pärusmatusepaiga soetamishind piirdus vaid kirikule makstava omandamistasuga, siis kirikuruumi kõige läänepoolsemas tsoonis võis hauakambriga pärusmatusepaiga rajamise kulude suurus olla ca 18–26 riigitaalrit ehk 14,4–20,8 hõberubla ning kambrita matusepaigal 4–5 riigitaalrit. O. Liiv on 1938. aastal sedastanud, et *Lokso Jüri* nimeline adratalupoeg ehtas oma perekonnale Kadrina kirikusse 1701. aastal pärusmatusepaiga, kulutades selleks 44 hõbetaalrit.⁵⁸ Arvestades hõbetaalri kurssi, maksis Lokso hauakamber 22 riigitaalrit ehk 17,6 hõberubla, olles seega omasuguste hulgas keskmise hinnaga rajatis.

Hauakoha kasutusõigus võis ka lõppeda ning siis langes kamber kiriku omandisse. See, kas Järva-Madise kiriku 1736. aasta 2. augustil koostatud varaloendis esinev ja kirikus hauakambrit omanud *Kikomois*'a [Kiigumõisa] mölder⁵⁹ kuulus talurahva hulka või mitte, ei ole praeguses uurimisseisus lõplikult selge.⁶⁰ Uurimistöö seisukohalt on selle teate juures esmatähtis hoopis fakt, et hauakamber oli kirikult omandatud ning kuivõrd möldrilt ja tema abikaasal puudusid pärijad, pidi matusepaiga omand pärast nende surma kirikule tagasi minema.⁶¹ Samasugune märge on kiriku inventari kirjeldusse tehtud ka Harju-Jaani kirikus asunud Antla Berendi ja tema perekonna hauakivi kohta – pärast perekonna [mees]liini lõppemist oli nende hauakoha omand üle läinud kirikule.⁶² Loomulikult ei puudutanud seesugune hauakoha tagasilangemine kirikule üksnes talupoegade hauakambreid.

Hauakambri kasutus ei tarvitsenud alati siiski eespool kirjeldatud viisil lõppeda. Näiteks nimetati Kadrinas Micko Jürgeni matusepaika „igaveseks“ (*ein elviges begräbniß*),⁶³ mis võimaldab seda tõlgendada ka nii viisi, et mõne olulise teene eest võidi matusepaik anda igaveseks omandiks ja ka pärast valdaja surma ei läinud see enam kirikule tagasi ega võetud taaskasutusele. Teisalt võis see lisamärkus olla vaid sissekande tegija keekekasutuse omapära.

Fakte aastaist 1621–1773

Uurimistöö käigus õnnestus välja selgitada üle kolmekümne sakraalhoones asunud eestlaste pärusmatusepaiga. Ruumiliselt joonistuvad välja kaks piirkonda: (a) Tallinna lähiümbrus ja (b) Lääne-Virumaa – Põhja-Järvamaa. Mõlemad hõlmavad vähemalt nelja kihelkonda: vastavalt Harju-Jaani, Jõelähtme, Jüri ja Keila ning Ambla, Järva-Jaani, Järva-Madise ja Kadrina.

Varaseima teadaoleva talupoja pärusmatusepaigana võiks kõne alla tulla *Cute*-nimelisele mehele ja tema pärijaile kuulunud hauakoht, mille 1631. aastaga dateeritud katteplaat⁶⁴ asus Jõelähtme kirikus. Talurahva hulka kuulumisele viitab siin omaniku perekonnanime puudumine.⁶⁵ Varajaste hulka kuulub ka Harju-Jaani kirikus asunud ja Raasiku mõisavalla

⁵⁸ O. Liiv. Eesti ohvitserid Põhja sõjas. – Sõdur, nr. 3, XX aastakäik, 22.1.1938, lk. 70.

⁵⁹ EELK Järva-Madise koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1736–1801): RA, EAA.1234.2.1: [385].

⁶⁰ 1725. aasta adramaarevisjoni ajal oli Kiigumõisa möldriks endine vangilangenud sõdur Jaan (*Möller Jahn*), kes perekonnanime puudumise ja eesnime järgi otsustades oli rahvuselt eestlane. Samas on tema leske nimetatud prouaks (*frau*), mis eestlase puhul olnuks üliharuldane. Siiski oleks see võimalik, kui mölder olnuks pärisorjusest vabastatud talupoeg (vt. Eestimaa 1725.–1726. a. adramaarevisjon. [IV. köide.] Järvamaa. Allikpublikatsioon. Tallinn, 1989, lk. 73; RA, EAA.1234.2.1: [385]; Järvamaa adramaarevisjon (1686–1689): RA, EAA.1.2.942: 340p).

⁶¹ Originaaltekst: „[– –] nach ihre tode an die Kirche wieder Verfallen ist.“ RA, EAA.1234.2.1: [385].

⁶² Originaaltekst: „[– –] nachdem aber die familie dessen, der den LeichenStein gegeben, ausgestorben, gehöret das begräbniss der Kirchen.“ RA, EAA.1210.2.2: 12.

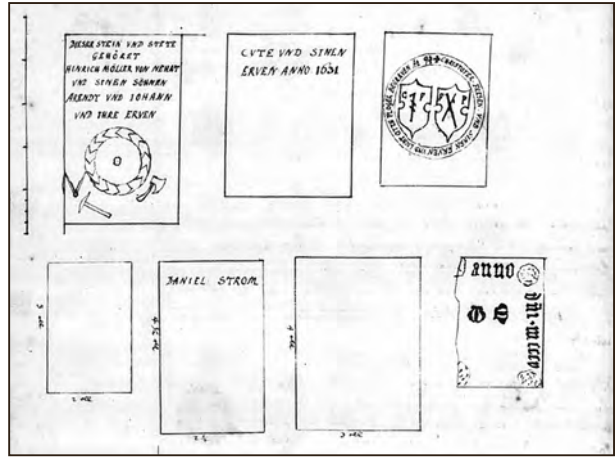
⁶³ RA, EAA.1227.3.113: 67 [26p].

⁶⁴ Tekst plaadil: *CYTE VND SINEN / ERVEN ANNO 1631*. EELK Jõelähtme koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1714–1767): RA, EAA.1212.2.1: 8.

⁶⁵ *Cute* ei näi olevat perekonnanimi ning teksti paigutus ja liigendus ei jäta võimalust oletada, et selle nime ette võinuks veel mõni nimi (või sõna) mahtuda. Perekonnanime puudumisele 17. sajandi hauatähisel kui talupojale kuulumise tunnusele viitab oma doktoridissertatsioonis ka P. Arnek. Vt. P. Arnek. Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel, lk. 34.

H. C. Wrede joonistused Jõelähtme kirikus asunud hauaplaatidest. Ülemise rea vasakpoolne ja keskmine plaat kuulusid maarahva perekondadele. RA, EAA.1212.2.1: 8

territooriumile jäänud Antla talule kuulunud hauakamber, mille katteplaat kandis kirja *ANTLA BEREND U. ELSE SIN WIEVE VERSTORVEN*.⁶⁶ Sellel üsna keskmiste mõõtmetega hauaplaadil dateering puudub. Tegemist võis olla 17. sajandi esimesest poolest või keskaigast pärineva hauaplaadiga. Talurahva hauakivide hulgas on üks väljapaistvamaid Nehatu mõisa möldri hauaplaat⁶⁷ tekstiga *DIESER STEIN VND STETE/ GEHÖRET/ HINRICH MÖLLER VON NEHAT/ VND SEINEN SÖHNEN/ ARENDT VND IOHANN/ VND IHRE ERVEN*.⁶⁸ Küll mitte unikaalne saksa keele kasutamise poolest, on see ainus teadaolevatest maarahva hauaplaatidest, millel oli kujutatud omaniku tegevusalale viitavaid tööriistu.

Praeguste (2021) teadmiste kohaselt saab talurahva perekonnale kuulunud matusepaigaks pidada Jõelähtme kihelkonna Saha kabelis asuvat 1651. aastast pärinevat Pallase Andrese ja Prosa Hansu ühist hauakohta. Selle katteplaadi tükid asuvad tänaseni kabelihoones. Tähelepanuväärne on asjaolu, et tekst *PALLASSE AN/DRES · SAHLT / PROSA · HANS/ 1651*⁶⁹ ei ole kivi pinda süvistatud, vaid on raiutud kõrgkirjana. See oli kahtlemata kallim teksti jäädvustamise viis. Selle hauakoha kasutamine võis lõppeda 1710. aasta katku ajal, kuna 1726. aasta revisjoni ajal Saha mõisa külades *Pallasse-* ega *Prosa-* nimelisi talundeid enam ei leidu. Pastor H. Chr. Wrede andmetel olevat varem kabelis asunud veel kaks talupoegadele kuulunud hauaplaati.⁷⁰ Neist ühe lõhkusid hauarüüstajad juba 1833. aastal.⁷¹

Pirita kloostrikiriku juurde arvatavasti 1612. aastal pühitsetud⁷² talurahva kalmistult on

⁶⁶ RA, EAA.1210.2.2: 11, 12.

⁶⁷ Jõelähtme kirikus eksponeeritud plaat paikneb arvatavasti oma algses asukohas.

⁶⁸ RA, EAA.1212.2.1: 8.

⁶⁹ Pastor H. Chr. Wrede üleskirjutus erineb mõneti originaalist: „Pallase Hans Sahlhalt · Prosa Hans. 1651“ (RA, EAA.1212.2.1: 88).

⁷⁰ RA, EAA.1212.2.1: 88. Olaf Silla andmetel oli selle kivi originaaltekst eestikeelne ning kõlas järgmiselt: *KERMO MART/ JA TEMMA PERRI/ JATELE 1678 A./ 3. MÄRTSIL*. (O. Sild. Tallinna linna ja tema ümbruskonna vanust hauakivist, lk. 51).

⁷¹ Jõelähtme kirik ja kogudus 18. sajandi esimesel poolel: pastor Heinrich Christopher Wrede ja tema ametijärglaste kroonikamärkmed = Kirche und Gemeinde von Jegelecht in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts: Chronikalische Nachrichten von Pastor Heinrich Christopher Wrede und seinen Amtsnachfolgern. T. Kala (transkribeerija, tõlkija ja kommenteerija). Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2006, lk. 48. On tõenäoline, et kabelis oli hauaplaate kokku neli, kuna kabeli interjööri perioodil 1928–1940 tehtud fotodel on näha kolme tervet seinäärde paigutatud hauaplaati. Ühelgi neist ei ole märgatavaid lõhkumistunnuseid. Fotodel nähtav asend ei võimaldaks lõhutud plaati sel viisil paigutada (Bildarchiv Marburg: [Otto Kletzl] (1940) Aufnahme-Nr.: 152.362; M. Luukas, S. Oot. Saha kabel. Ajalooline ülevaade. Tallinn: käsikiri, 2017, lk. 42, 46, 49). Wrede loetelust võis üks hauaplaat välja jääda kirjade puudumise tõttu.

⁷² O. Sild. Tallinna linna ja tema ümbruskonna vanust hauakivist, lk. 47–49. Magistritöös esitasin ekslikult aasta 1621.

Saha kabeli interjäär 1940. Paremalt on näha kolm serviti asetatud talupoja hauaplaati. Bildarchiv Marburg: [Otto Kletzl] Aufnahme-Nr.: 152.362

teada kaks paest tahatud suurt hauaplaati. Esimene on dateeritud 1649. ning teine 1654. aastaga.⁷³ Neist kummagi tekst ei viita küll sellele, et plaati kasutati ruumis sees, kuid teisalt ei ole samast ajajärgust teada ühtki hauaplaati, mis algselt oleks olnud paigutatud väljapoole sakraalhooneid. Viimane asjaolu lubab Pirita hauatähiseid liigitada siseruumis asetsenud mälestusmärkideks. Plaadid avastati oletatavasti 1928. aastal kloostris juures asunud kalmistu ja varemte vahelise teedevõrgustiku rajamise käigus. On üsna tõenäoline, et need paiknesid luterliku abikabelina kasutust leidnud kõrvakabelis, mis jäeti arvatavasti maha tehnilise seisukorra halvenedes 18. sajandi esimestel kümnenditel. Küsimus, kas need talupoegade hauaplaadid katsid hauakambrit või maahauda, jääb senises uurimisseisus siiski lõpliku vastusetta.

Vähemalt üks hauaplaat kattis talupoja pärusmatuspaika Jüri kirikus. Ka selle puhul on tegu hauatähisega, mille kallim töötlus ehk kõrgkirjas tekst. Praegu (2021) saab sellelt välja lugeda: *KARTE MART POIGK P[E]TT[ER]/REBBESE [A][--][T]RIDDE[S]/TRIENOKER[KO]VOR[ST]/HERVEDI [---]*.⁷⁴ Jüri kiriku eeskotta on tõstetud veel üks hauaplaat, mille kujundus (neli rida kõrgkirjas teksti) langeb eelmisega kokku, kuid selle tekstist on loetavad üksnes üksikud tähed. See plaat võis kuuluda mõnele talupojaperekonnale, kuid võis olla ka seesama Jüri kirikuõpetaja hauaplaat, millest eespool juttu oli. Keila kirikuraamatu kanded kogumis⁷⁵ viitavad võimalusele, et perekondlik matuspaik kirikus oli ka Harku mõisa Hansu perel.

Tallinna-lähedase Jõelähtme – Harju-Jaani – Jüri – Keila piirkonna kõrval leidis maa-rahva pärusmatuspaiku ka Ambla – Järva-Jaani – Järva-Madise – Kadrina piirkonnas. Järva-Jaani kirikus säilinud viiest hauaplaadist kaks kuulus talupoegadele.⁷⁶ Need mõlemad on tõstetud tornialuse eeskoja pöranda katteks. Vanem talupojaperekonnale kuulunud hauaplaat

⁷³ O. Sild. Tallinna linna ja tema ümbruskonna vanust hauakivist, lk. 48.

⁷⁴ J. Naha kirjelduse kohaselt olevat 1936. aastal võinud sellelt kulunud tähtedest välja lugeda nime *KAPTE MART*. Sealsamas annab Naha neile tähtedele ka teise tõlgendamisvõimaluse – Karba Mart, kinnitades, et Karba-nimeline talu olevat asunud kohe kiriku taga (Mapp 25. Harjumaa I, A-3547: MKA, ERA.5025.2.12243: 52(1) [48]).

⁷⁵ RA, EAA.1214.2.4: [133p], 710, 712

⁷⁶ Jaan Jungi ajal olid kaks hauaplaati tõstetud kiriku torni (ehitatud 1881) pöranda katteks. Vt. J. Jung. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. III. Tallinn, 1910, lk. 42.

Kõrgkirjas tekst *Karte Marti* poja *Petteri* dateerimata hauaplaadil (17. sajand) Jüri kiriku torni aluses eeskojas.
Foto: W. D. Jõgeda, 2019

olevat olnud juba 19.–20. sajandi vahetusel niivõrd kulunud, et selle tekstidest ei olnud võimalik välja lugeda enam kui daatum: 1673.⁷⁷ Arvatavasti kuulus kivi Seliküla Pringi talu peremehele *Tönno*'le ning kirikuraamatu kohaselt oli sel tekst *Princki Tönno und seinen Erben ...*⁷⁸ 1724. aastal nimetatakse seda *Princki* Andrese isale kuulunud pärusmatusepaigaks (*seine Vaters Erbbegräbniß*). Teiselt plaadilt võib lugeda: *DIESER · STEIN · GEHÖRRET / NIPA JANE · UND · SEINEN · ERBEN / ANNO 16·88 · NIPA · A[NTR]ES*. Matusepaiga asukoha kirjeldus (*Große stein in gang*)⁷⁹ lubab konteksti ja hauaplaadi suurust arvestades oletada, et tegemist oli hauakambriga.

Seliküla adratalupoja perekondade hauakambrite katteplaadid oma sekundaarses asukohas Järva-Jaani kiriku tornialuses. Eespool *Princki Tönno* (1673) ja tagapool *Nipa Jane* (1688) plaat.
Foto: W. D. Jõgeda, 2018

Kadrina hauakambritesse maetute kohta on ülevaadet saada keerulisem kui Järva-Jaanis. Seda kahel põhjusel: säilinud on vaid väike osa surmaregistritest (üksnes periood 1711–1734) ning sealsedki sissekanded on väga ebaühtlase loomuga, jättes enamasti pärusmatusepaikadele viitamata. Linda Vilmre loetles Kadrina kirikukroonikale viidates seelses kirikus lausa seitse talupoegadele kuulunud pärusmatusepaika, mille omanikuks olid: 1. *Jürri Mik*, 2. *Lars*

⁷⁷ J. Jung, Muinasaja teadus Eestlaste maalt. III, lk. 42.

⁷⁸ EELK Järva-Jaani koguduse sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed koguduse tegevuse kohta (1708–1734): RA, EAA.1233.2.1: [114].

⁷⁹ RA, EAA.1233.2.1: [117p].

Raidkirjad *Nipa Jane*
hauaplaadil.
Foto: W. D. Jõgeda, 2018

Hansen, 3. Hulja mölder *Jaan*, 4. *Weski Tomas* Vahakulmust, 5. *Muicke Tenu* Palmsest, 6. Undla mölder *Abram* ja 7. Vohnja mölder *Hans*.⁸⁰ Loetelu juures ei ole küll ühtki dateeringut, kuid võib arvata, et see pärineb vahemikust 1699–1701.⁸¹ Praeguseks on säilinud jäänused vaid *Muicke Tenu* hauaplaadist, mis kuni 2000. aastani paiknes Kadrina kiriku pörandas. Ainsa omataolisena on see võetud muinsuskaitse alla.⁸²

J. Jung osutas Eestimaa kubermangu alade kohta koostatud ülevaate teoses veel teiselegi Kadrina kirikus asunud hauakivile, millele olevat olnud raiutud tekst *Dieser Stein gehört [Geokoe] Andres und seinen Erben Sonnes Jaan und Tomas*.⁸³ Dateeringut ei olevat juba siis õnnestunud kulumise tõttu välja lugeda. Vilmre vahendatud nimekirjas ühtki Andrest ei leidu, kuid tõenäoliselt on see hauaplaat seotud möldri Andrese pojapojale Vahakulmu möldrile *Weski Tomas*’ele kuulunud matusepaigaga (nimek. pos. 4), mis 17. sajandi lõpuks oli omanikku vahetanud. Jung nimetas mõlema kivi asukohana tornialust.

Peale eespool nimetatute on Kadrina vanima säilinud meetrikaraamatu põhjal teada, et pärusmatusepaika maeti 25. juulil 1725. aastal Arbavere Hans. Hauakohta nimetati siis juba vanaks (*ihren alter begräbnis*).⁸⁴ Eestlasele kuulunuks tuleb pidada ka samas kirikus asunud Lokso pärusmatusepaika. Liivi andmetel olevat Lokso Jüri koos oma sugulase Sepa Hansuga lasknud 15 hõbetaalri eest ehitada istepingi ning 1701. aastal selle pingi alla pärusmatusepaiga.⁸⁵ Hauakambri (*Loxosche begräbnis*) hilisemate kasutajate hulgas oli ka Lokso Jüri poja ooberstleitnant Thomas Jõristi⁸⁶ perekond.

Ambla meetrikaist nähtub, et aastail 1773–1720 leidsid selles kirikus kasutamist kolmteist maarahvale kuulunud pärusmatusepaika: Wörke möldri, Moe möldri, Jändja möldri Madise, Järvajõe möldri, Müldri Toomase (Naistevälja), Vatku-Poriküla ehk *Kurro = Woemshe*, Sil-laotsa Hansu, *Naukusse* Jaagu (Piluste), Reinevere, Hansu Jaani (Põriki), *Retseppa* Jaani, Koigi mõisa kupja Jakobi ja Kalla möldri matusepaik. Kihelkonna mittesaksa pihtkonda

⁸⁰ Asjalisi mälestusi. Kirikud ja kirikuis leiduvaid esemeid. Kadrina kirik: EKLA. 8/10 (I-1a).55.199.

⁸¹ Ainsana säilinud ja ka Vilmre nimekirjas sisalduv Muicke hauaplaat on dateeritud aastaga 1699. Samas ei sisaldu selles nimekirjas Liivi teate kohaselt Lokso Jüri 1701. aastal soetatud hauakohta.

⁸² KmRR: 23060.

⁸³ J. Jung. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. III, lk. 149.

⁸⁴ EELK Kadrina koguduse sünni-, abielu-, surnameetrika (1711–1734): RA, EAA.1227.3.1: 393.

⁸⁵ Liiv ei viita nimetatud artiklis oma informatsiooni algallikale. (70 Eesti ohvitseri Raudpea lipu all. (5) – Uudisleht, nr. 13, 25.01.1938, lk. 5; O. Liiv. Eesti ohvitserid Põhja sõjas, lk. 70.)

⁸⁶ RA, EAA.1227.3.1: 422; RA, EAA.1227.1.30: [30p]. Tiit Rosenberg esitleb Thomas Jõristi ja tema venda eesti soost tõusikute näitena (T. Rosenberg. Kännivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloo kohta. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IX. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, lk. 93).

kuuluvate perekondade tihedam sugulussuhetest tulenev läbikäimine Kadrina talupoegadega lubab – kuigi otsesed kirjalikud andmed selle kohta puuduvad – pidada sealse praktika kujunemisajaks samuti Põhjasõja-eelset perioodi. Üksnes *Wörke* matusepaik näib olevat omandatud alles 1720. aastate teisel poolel. Kuivõrd Ambla kiriku põrand on praegu (2021) kaetud põrandalaudadega, siis ei ole võimalik välja selgitada nende matusepaikade dateeringuid ega hauatähiste olemasolu ja säilivust.

Maakirikute kõrval leidub üksikuid eestlastele kuulunud pärusmatusepaiku ka linnakirikuis. Selle kohta on teave säilinud esmajoonel kirjalikes allikais. Vanimaks niisuguseks matusepaigaks tuleb praeguse uurimisseisu juures pidada juba 1636. aastal Tartu Jaani kirikus asunud *Nugga* Hansule ja Carlile kuulunud hauakambrit (No 70). Selle juurde kuulus hauakivi No 48. Hans oli arvatavasti ametis kiriku juures.⁸⁷ Teise eestlasena on linnakirikus hauakamber olnud *Mursa* Matzil, kelle hauapaik asus (5.5.1764) samuti Tartu Jaani kirikus, lõunalöövi läänepoolsemas osas (No 13).⁸⁸

Suure tõenäosusega oli eestlastel hauakambreid Tallinnaski. Üheks niisuguseks kohaks võis olla Püha Vaimu kirik. Oletuseks annab alust asjaolu, et isegi neis kogudustes, kus oli suur sakslaste ülekaal, maeti kirikus asunud ühiskasutuses hauakambritesse aeg-ajalt mõni eestlane. Kuivõrd Püha Vaimu kiriku põrand on praegu kaetud laudisega, on käesoleval ajal kahjuks võimatu seda oletust kontrollida.

Kes?

Üks olulisi küsimusi on see, kes siis olid pärusmatusepaiku rajanud eestlased. Väljaselgitatud pärusmatusepaikades kuulus 24% mõldritele, 65% talurahvale ning 5% kirikuga tihedalt seotud isikutele. Matusepaiga omanike hulgas esineb ka üks rootsi nimega talupoeg ning ühte talupoja pärusmatusepaika kasutas peatselt pärast selle rajamist eestlasest aadlik. Samuti on erandlikuks ühele maakäsitöölisele kuulunud matusepaik. Seevastu mõisarahvas uuritud materjali põhjal otsustades pärusmatusepaiku ei kasutanud.⁸⁹ See ei tähenda muidugi (seda), et nimetatud eestlaskonna osa sakraalhooneisse ei maetud – nende hauapaigaks said ennekoike tasu eest kasutamiseks mõeldud hauakambrid.⁹⁰

Kas hauakoha omanike seas leiduv *wabbadik*⁹¹ oli maavaba või lihtsalt vabatalupoeg, see uurimistöö materjalist otseselt ei selgu. Pelgalt nime juures leiduv täiend seda täpselt määrata ei võimalda.⁹² Reinevere maavabade talupoegade kohta 16. sajandist teada olevate andmete alusel⁹³ võib oletada, et Reinevere küla *Wabbadikko Jak* oli maavaba talupoja järglane. Sellele viitab ka kõnealuse pärusmatusepaiga mõnikord kasutatud nimetus *Wabbadikschen begräbnis*.⁹⁴ 1686.–1689. aasta revisjonis on lisatud riigile kuuluvas⁹⁵ Reinevere külas ½ adramaa

⁸⁷ RA, EAA.995.2.5120: 4.

⁸⁸ *Tabelle der Grabstätten in der St. Johanniskirche* (1764): RA, EAA.1253.2.10.

⁸⁹ Ainsa leitud mõisasundija (kubjas) arvan taluraha hulka kuuluvaks (vt. lisa 1 pos. 10).

⁹⁰ Siiski leidis ka juhtum, kus Albu mõisa pärushärrale krahv Douglasele kuulus kirikus kaks hauakambrit: üks oma perekonna liikmete (*Alpshe begräbnis*) ning teine mõisateenijate tarbeks (*Alpshe hofs bediente begräbnis*). Viimasesse maeti nii palgatud mõisaametnikke kui arvatavasti ka maarahva hulgast pärit teenijaid, sõltumata nende pihtkondlikust kuuluvusest (RA, EAA.1234.2.1: [350, 363, 384, 386, 394]).

⁹¹ Teist korda on sama staatust kajastatud pärusmatusepaiga kirjelduse juures – *Wabbadikschen begräbnis* – 1743. aastal (EELK Ambla koguduse meetrikaraamat ja andmed koguduse tegevuse kohta (1725–1744): RA, EAA.1248.1.8: 472, 623).

⁹² Inna Põltsam-Jürjo on avaldanud mõtte, et vähemalt 16. sajandil tähistati lisanimetusega „vabadik“ sageli vabatalupoegi. I. Põltsam-Jürjo. Sissevaateid Liivimaa külaühiskonda 15.–16. sajandil. – Tuna 2011, nr. 1, lk. 25.

⁹³ Nimeliselt on Reineverest teada läänikirjaga vabatalupoeg *Janus Kuyaver* (1526). (Eesti taluraha ajalugu. Toimetuse kolleegium: J. Kahk, E. Tarvel, H. Ligi, E. Tõnisso, A. Vassar, A. Viires. Tallinn: Olion, 1992, lk. 165.)

⁹⁴ RA, EAA.1248.1.8: 623.

⁹⁵ Reinevere vakus läänistati 1615. aastal Adam Schrapferile, kuid ta vahetas selle 8.7.1618 varem Albu mõisa alla kuulunud külade vastu tagasi riigile. (*Restitutionsakten. Jerwen. Band IV* (1720): RA.EAA.854.2.2322.)

suuruse talu omaniku Matzi nime juurde täiend *Frey Bauer*.⁹⁶ See osutab võimalusele, et matusepaiga rajas juba vabatalupojana nimetatud Mats hiljemalt 17. sajandi teisel poolel ning see jäi ka pärast Põhjasõda perekonna valdusse, ehkki selleks ajaks võis neil endisaegselt vabadusest olla säilinud üksnes liignimi.

Kokkuvõtte mõne pärusmatusepaiku kasutanud perekonna majandusliku võimekuse aluseks oleva majapidamisüksuse suuruse kohta on esitatud lisas nr. 1. Kuid see formaalne parameeter ei tarvitse väljendada perekonna tegelikku jõukust ega sotsiaalset staatust. Näiteks Ambla kihelkonna Koigi mõisal oli 17. sajandi viimasel veerandil neli küla: Reinevere, Kõrveküla, Loodevälja ja Aruküla. Esimesed kolm maksid mõisale kümnist ning viimane hinnust. Maksukoormust püüdis mõisaomanik hoida mõlemal juhul enam-vähem ühetaolisel tasemel ehk umbes $\frac{1}{3}$ tulust. Maksulaekumine oli absoluutväärtuselt kõigis küldes sarnane, jäädes näiteks rukki puhul 1683.–1686. aastal 3 ja 3,3 tündri vahele.⁹⁷ Seega ei eristunud maksustatud sissetulekute arvestuses ükski piirkonna talupoeg, ometi omandas üks neist hauakoha Ambla kirikus ning teised mitte.

1686.–1689. aasta adramaarevisjoni kohaselt oli Kuru mõisa *Wörke* külas kaks majapidamist: $\frac{2}{3}$ adramaa suurune *Watko* Jürgeni talu ning $\frac{1}{3}$ adramaa suurune *Watko* Johani talu.⁹⁸ Mõisa heaks tehtud teopäevade järgi otsustades ei olnud nende talundite maa millegi poolest viljakam sama mõisa ülejäänud talumaadest. 1712. aastaks oli kahest talust jäänud alles $\frac{1}{2}$ adramaa suurune *Watko* Jürgeni hajatalu. 1712. aastal olid teiste haiguse üle elanute hulgas Seliküla $\frac{1}{2}$ adramaa suuruste talude peremehed *Nieba Madies* ja *Princy Andres*.⁹⁹ Talud olid mõisa keskmiste hulgas. 1725.–1726. aasta adramaarevisjonis võime Karinu mõisapiirkonna Seliküla talupoegade nimekirjast leida *Nippa Jürri May*¹⁰⁰ nimelise isiku. Meetrikas aga sisaldub märge, et 1730. aasta 16. veebruaril on kirikusse, nende pärusmatusekohta maetud seesama *Niba Jürri* lesk *Maj*.¹⁰¹ 1731. aasta 31. jaanuaril sängitati sinna samasse veel Selikülast pärineva *Pertli Lauri Marti* poja *Tönno* põrm.¹⁰²

Suhteliselt suur eestlastest mõldrite osakaal pärusmatusepaikade omanike hulgas viitab nende kuulumisele ühiskonna kõrgema staatusega kihti. Seevastu samasuguse või isikliku vabaduse tõttu veelgi kõrgema staatusega sakslastest mõldrite kohta, kelle osakaal mõldrite üldhulgas ei olnud sugugi väike, sarnaseid teateid uurimistöös käigus ei ilmnenud. Viimaste perekonnaliikmeid maeti enamasti saksa pihtkonna bürgeritele ja käsitöölisele mõeldud ühiskasutuses olnud hauakambritesse. Selle nähtuse põhjuseks võib pidada teisest rahvusest mõldrite oluliselt suuremat liikuvust enamasti sunnimaiste eestlastega võrreldes.

Siiski ei ole alust arvata, et mõldrid kui maarahva alamrühm olid ühiskonnas üldiselt ebaproportsionaalselt heldelt tasustatud. Nii mõnigi kord on kirikuõpetaja kasuks kehtestatud aktsidentaalse loeteludes talukohta mitte pidavaid mõldreid nimetatud adratalupoegadest tagapool.¹⁰³ Väiksem tasumäär on siin märk madalamast sissetulekust võrreldes talupoegadega.

Jõukam osa talurahvast ja mõldritest olid põllumajandustootmise kõrval tihedamalt seotud ka põllusaaduste ja linnakaupadega hangeldamise ning väikelaenude väljastamisega. Tasub vaid meenutada Otto Liivi kirjeldatud Tabasalu talupoja Matz Mardissoni kaasust¹⁰⁴ ning

⁹⁶ Järvamaa adramaarevisjon (1686–1689): RA, EAA.1.2.942: 224p–225.

⁹⁷ Eesti talurahva ajalugu, lk. 446.

⁹⁸ RA, EAA.1.2.942: 248p–249.

⁹⁹ *Akte betreffend die Güter Estlands im Jahre 1712*: RA, EAA.3.1.448: 96.

¹⁰⁰ Järvamaa, lk. 85.

¹⁰¹ RA, EAA.1233.2.1: [117p].

¹⁰² RA, EAA.1233.2.1: [118].

¹⁰³ H. Ross. Simuna. Kihelkonna keskus, lk. 101.

¹⁰⁴ O. Liiv. Maakaubandusest ja ülesostust Eestis rootsi aja lõpul. – Ajalooline Ajakiri 1934, nr. 1, XIII aasta-käik, lk. 10.

talupoegadest klientide hulka kaupmees Benedix v. Schoteni arveraamatutes.¹⁰⁵ Arvepidamisest nähtub, et kauplevat maarahvast – möldreid ja talupoegi – käis tema juures nii Tallinna lähiümbrusest kui kaugemaltki. Ühes 1672. aasta 14. veebruari tehingukirjes esineb Järva-Peetri kihelkonna Silmsi küla *Odderße Marte Poiek Tenno* nimi.¹⁰⁶ Huvipakkuv on see kanne ennekõike seetõttu, et samale perekonnale kuulus Järva-Peetri kirikuaias tänaseni säilinud ratasrist, millele on raiutud ka (Odrese) Andrese Mardi nimi.¹⁰⁷ Peale Mardi Tõnu käis linnas kauplemas samast külast pärinev *Odderße Hanßo Poick Mart*.¹⁰⁸ Seegi viitab otseselt faktile, et talupoja toonase jõukuse üks olulisi komponente oli linnas kauplemine, millega võidi tegelda traditsiooniliselt mitme põlve vältel. Tallinnas käidi kauplemas ka Liivimaalt: Schoteni kundedeks olid näiteks mitmed vabahärra Erich Flemingi valdusesse antud Laiuse ja Palamuse kihelkonna külade talupojad ja ka Hans Wrangelli talupojad Põltsamaalt.¹⁰⁹ Üheks Tallinnas kauplemise nähtavaks tagajärjeks on paekivist ratasristid Laiuse ja Palamuse kirikuaedades. Ent kaubanduslikest sidemetest ja seeläbi tekkinud kultuuridifusioonist hoolimata ei ole Liivimaa Eesti ala maakirikutest seni siiski teateid maarahva püramatusepaikade kohta.

Omaette lehekülje eestlaste püramatusepaikade kasutamise praktikas moodustasid Tartu Jaani kiriku hauakambri omanike seas nimetatud eestlased *Mursa Matz* (1695)¹¹⁰ ning *Nugga Hans ja Carl* (1636).¹¹¹

Johan Köpp nimetab 1618. aastal seoses Jaani koguduse luterliku kirikuõpetaja vastaste süüdistuste uurimisega teiste ärakuulatud eestlaste hulgas Tartu müürseppa *Morsa Maz*'i.¹¹² Kuivõrd onomastika andmebaas näitab, et nimi *Mursa* ei ole olnud toponüümina eriti levinud, võib oletada, et Mats pärines Tartu-lähedase Kavilda mõisa Puhja küla *Mursa* talust. 1758. aasta vakuraamatus pidas endisel *Mursa* Lauri maal ¼ adramaa suurust talu *Mursa* Johan, kes oli tööl pastori juures. Samal ajal oli sama suurest *Mursa* (ehk *Win(n)a Jaack*)'u maast saanud kiriku koolimaa.¹¹³ Asjaolu, et 1636. aasta matmispaikade revisjoni ajal ei nimetatud *Mursa* Matsi, on põhjendatav sellega, et matusepaik ei tarvitsenud sel ajal veel talle kuuluda.¹¹⁴ 1695. aastal ja ka veel 1764. aastal kuulus lõunalöövias asunud hauapaik nr. 13 Matsi pärijatele.¹¹⁵ Suure tõenäosusega oli 1764. aastal nimetatud hauakohta omanud *Mursa* Tõnnis, üks Matsi pärijatest.¹¹⁶

Nugga Hansu kohta on teada, et ta oli seotud kiriku teenimisega.¹¹⁷ Ka üsna umbmääraselt üksnes 18. sajandiga dateeritud Tartu Jaani kiriku hauakohtade skeemi kohaselt maeti torni all asunud haudadesse nr. 47–55 linnateenreid ja kiriku kellamehi.¹¹⁸ Carl võis olla kas Hansu poeg või vend, kes oli hauakoha kaasomanik. 1695. aastal kiriku revisjoni käigus koostatud hauakohtade omanike nimekirjas *Nugga*-nimelisi isikuid enam ei nimetata.¹¹⁹

¹⁰⁵ Bauerschuldbuch von Benedix von Schoten (1640–1695): TLA.230.1.Af94.

¹⁰⁶ TLA.230.1.Af94: 21.

¹⁰⁷ Ratasristil on tekst: *ODRESE ADRES ANDRESE MART*.

¹⁰⁸ TLA.230.1.Af94: [4p].

¹⁰⁹ Vt. näiteks Cladtbuch. Schuldbuch Benedix von Schoten Thomson (1670–1678): TLA.230.1.Af97: [4p], [5], [18p] jne.

¹¹⁰ *Kirchen-Revision de Ao. 1695. 1 Heft mit 26 Blättern. Nebst einliegenden ad No. 16. Der Verzicht der Söhne des Pastors Wittstock auf ihr Erbbegräbnis in der St. Johanniskirche zu Gunsten des Christopher Kurper von 22.08.1715 nebst Extrakt aus dem Ratsprotokoll von 18.09.1741* (1695–1741): RA, EAA.995.2.3450: [20].

¹¹¹ RA, EAA.995.2.5120: [4].

¹¹² J. Köpp. Kirik ja rahvas, lk. 20, 21.

¹¹³ Wackenbüüher, Spezifikationen und Anzeige des Gutes Kawelecht (Kavilda) (1751, 1758, 1795): RA, EAA.567.3.204: 4p, 5, 22–23.

¹¹⁴ Näib, et Mats omandas hauakoha 3. juulil 1638. RA, EAA.995.2.3450: [20].

¹¹⁵ RA, EAA.995.2.3450: [20].

¹¹⁶ RA, EAA.995.2.5120: [4].

¹¹⁷ Samas.

¹¹⁸ Tartu Jaani kiriku haudade plaanid 17. ja 18. sajandist. Hauad, kirstud, hauakambrid, mälestussambad: RA, EAA.5386.1.73: [20].

¹¹⁹ Samas.

Järeldused

Baltisaksa eeskujude jäljendused on eeskujudega olemuslikult sarnased, erinedes küll nüansides, ning kestnud kogu vaadeldud perioodi vältel. Praktikast loobusid eestlased kohati majanduslike olude halvenemisel, kohati teiste sotsiaalsete gruppidega samal ajal (1773). Lisaks sellele mõjutas vähemalt 18. sajandil pärusmatusepaikade omandamist ka kiriku pakutav uus võimalus saada maetud ühiskasutuses olevasse seisuslikku hauakambri. Neid rajati Põhja-Eestis rohkem kui pooltesse maakirikutesse, kuid ka Lõuna-Eesti kirikutest vähemalt kahes kolmandikus oli niisugune võimalus olemas.¹²⁰

Uurimistöö käigus kogutud dokumentaalsed tõendid osutavad kolmekümne kuuele mittesaksa pärusmatusepaigale, millest varasemad olid kasutusele võetud hiljemalt 17. sajandi teisel veerandil. Neid kasutati ka 18. sajandil. Viimati maeti talupojale kuulunud pärusmatusepaika uurimistöö käigus leitud märkmete kohaselt Amblas 21. mail 1772.¹²¹ Küsimus selle kohta, kui palju oli niisuguseid matusepaiku kokku, jääb praeguses uurimisseisus siiski vastusetu. Kirjalikke teateid sisaldavad vaid üksikute koguduste meetrikaraamatud ja inventarinimekirjad. Veelgi vähem on säilinud hauatähiseid.

Meetrikakirjete uurimine näitas, et kuigi seda esineb üliharva, leidub ka juhtumeid, kus säilinud on nii hauatähis kui ka vastavad kanded selle kasutamise kohta. Sagedamini puudub kas üks või teine. Esiolgu kokkuvõtteid tehes tuleb tõdeda, et kõnealune komme ei laienenud kõigisse kihelkondadesse. Näiteks Simuna 1689. aasta 9. detsembril toimunud visitatsiooni juurde kuuluva küsimustiku vastustes (nr. 31) deklareeriti otsesõnu, et talupoegi kirikusse maetud ei ole.¹²² Siiski on põhjust oletada, et jõukatele talupoegadele kuuluvaid pärusmatusepaiku, sh. hauakambreid, leidis Eesti kirikus ja kabeleis märgatavalt rohkem, kui seda publitsistikas ja teaduslikes käsitlustes seni on kirjeldatud või ka uurimistöö käigus tuvastatud. Kui palju on kogudusi, kus andmete puudumisest olenemata maarahva pärusmatusepaiku leidis, võib aidata välja selgitada üksnes arheoloogia. Siiski lubab leitud andmestik väita, et tegemist ei ole pelgalt sporaadilise nähtusega. Eriti kui seda vaadata maarahva sakraalhoonetesse matmise tava üldisel foonil.¹²³

Ehkki säilinud informatsioon on lünklik, tuleb tõdeda, et aastaid 1621–1772 iseloomustab praktika ühelt poolt üsna lai levik Eestimaa kubermangu territooriumil ja selle harv esinemine Eesti ala Liivimaa osas. Teisalt on ka Eestimaa kubermangus täheldatavad kihelkondade rühmad, kus praktika levis, ning piirkonnad, kus maarahval pärusmatusepaigad puudusid. Eeltoodu näitab, et pärusmatusepaikade kasutamise praktika piirkondlikud erinevused ei lähtu mitte niivõrd üldkohustuslike õigusaktidega kehtestatud reeglitest, mis laienesid ühtviisi kõigi Eesti- ja Liivimaa kubermangu elanikele, vaid teistest, sootuks väiksema ruumimõjuga teguritest. Matusepaikade levikudünaamika viitab pigem lokaalsetele, piirkondlikele ja ajaliste erijoonte, mille põhjused näivad peituvat kohaliku omavalitsuse (rüütelkonnad) või isegi kihelkonna tasandil. Samas ei olnud maakondlik piir kombe levikule takistuseks (Ambla – Järva-Jaani – Järva-Madise – Kadrina piirkond).

Maarahva sakraalhoonetesse matmise praktika levikut näib iseloomustavat mõningane kontsentratsioon. Uurimistöö käigus väljaselgitatud pärusmatusepaikade territoriaalses paiknemises joonistuvad välja kaks piirkonda: (a) Tallinna lähiümbrus ja (b) Lääne-Virumaa – Põhja-Järvamaa. Mõlemad hõlmavad nelja kihelkonda: vastavalt Harju-Jaani, Jõelähtme,

¹²⁰ V. Varik. Mittesaksa pihtkondade eestlastest liikmete matmine sakraalhoonetesse ja nn. kirikukabelitesse aastatel 1621–1833. Praktika kasutamine Mandri-Eesti luterlike maakoguduste näitel. Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, usuteaduskond. Tartu: käsikiri, 2019, lisa 6.

¹²¹ EELK Ambla koguduse meetrikaraamat (1759–1775): RA, EAA.1248.1.10: 527 [257].

¹²² H. Ross. Simuna. Kihelkonna keskus, lk. 77.

¹²³ V. Varik. Mittesaksa pihtkondade eestlastest liikmete matmine sakraalhoonetesse ja nn. kirikukabelitesse aastatel 1621–1833.

Jüri ja Keila ning Ambla, Järva-Jaani, Järva-Madise ja Kadrina, haarates pea viiendiku Põhja-Eesti maakogudustest.

Matusepaikade kasutuse ajadünaamikat võib küll siduda muutustega talurahva jõukuses ja moraalses sätumuses, kuid arvesse tuleb võtta ka nähtusi, mis mõjutasid suurel määral kogu Eesti ala rahvastikku, sõltumata nende varanduslikust seisundist (epideemilised haiguspuhangud, sõjad). Uuritud ca 175-aastase perioodi jooksul jäi rahvastiku arengu ja heolu seisukohalt kõikuva osa esimese saja aasta sisse.

Oluline on ka see, kuidas asetuvad sakraalhoonetes olevad püramatusepaigad maarahva matusekultuuri üldisesse konteksti. Kindlasti ei saa nende kasutamist pidada isoleeritud nähtuseks. Kitsamale sugulaste ringile mõeldud püramatusepaikade kõrval esines sakraalhooneteski hulgaliselt maarahva üksikmatuseid. Paralleelselt sellega levis matmine perekondlikele hauaplatsidele kirikuaias. Kuigi kirikusse matmist tuleb pidada kirikuaeda matmisest presitiisemaks, esines juhtumeid, kus kirikuaeda eelistati kirikule. Põhjuseks võis olla varasema perekondliku matusepaiga olemasolu, mida eelistati.¹²⁴

Hüpoteesina väärrib kaalumist kirikuaedades olevate 17. sajandi hauatähiste ja sakraalhoonetes asunud püramatusepaikade arvukuse vaheline näiv seos – mida rohkem oli püramatusepaiku sakraalhoones, seda vähem on säilinud sama perioodi hauatähiseid samas kirikuaias. Seda mõtet illustreerivaks näiteks on Kadrina ja Keila kihelkond. Neist esimeses oli kirikus vähemalt üheksa püramatusepaika, kuid kirikuaiaast on seevastu teada vaid kahe sama perioodi hauatähise olemasolu. Sama tendentsi näib kinnitavat Ambla, kus kirikus oli kümme talurahva püramatusepaika, ent kirikuaiaast ei leia me ühtki samaaegset hauatähist. Täiesti vastupidine situatsioon on näiteks Raplas (0/8), Märjamaal (0/9), Viru-Nigulas (0/12) ja mujal, kus kalmistul on säilinud üsna suur talupojaristide hulk, kuid kirikus teadaolevalt matusekohad puudusid. Püramatusepaiku sakraalhoones võib samavõrd suure ristide hulgaga kihelkondadest oletada vaid Keilas, kus kirikuaias oli veel 1924. aastal teada vähemalt kümne ratasristi olemasolu. Kirjeldatud äärmuste kõrval on kihelkondi, kus leidub enam-vähem võrdsel hulgal nii püramatusepaiku kirikus kui ka hauatähiseid kalmistul. Seejuures ei ole kummagi matusepaiga arvukus suur. Niisuguste hulka kuulub näiteks Jüri ([2]/2) ja Jõelähtme (6/5) kihelkond. Mõõnan, et eeltoodud arvud on vaid ligikaudsed, baseerudes üksnes teadaolevate objektide andmetel. Siiski näib siin välja joonistuvat seoseline muster. Esitatud mõtet toetab ka fakt, et mõlemad nähtused – kivist hauatähistega perekondlikud platsid kirikuaias ja püramatusepaigad sakraalhoonetes – eksisteerisid samaaegselt. Tõsi on seegi, et praeguseks teadaolevate hauatähiste dateeringud paigutavad ristide püstitamise alguse kirikuaeda paarkümmend aastat varasemaks võrreldes kirikus olevate hauakohtade rajamisega.

Omal kombel toetab artiklis kirjeldatud eestlaste matusekultuuri tahk koosmõjus talupojakaubanduse mahu, avastatud 17. sajandi peitleidude hulga, maarahva poolt kirikutele tehtud esemelite annetuste ja üksikute dokumentaalsete viidetega vajadust seni siiski veel sageli kasutatavat narratiivi talupoegade rõhutatud seisundist ning kihistumise puudumisest 17. sajandil märgatavalt täiendada. Olen arvamusel, et hauakoha asupaikade hierarhiline süsteem kajastas üsna objektiivselt inimeste staatust nende eluajal või vähemasti elupäevade lõpul. Seetõttu on põhjust tõdemuseks, et maaühiskond oli 17. sajandil üsna värvikas, koosnedes nii vaesematest kihtidest kui ka varanduslikult jõukamast, samuti sotsiaalselt staatuselst kõrgemast osast. Uurimistöö käigus ilmnenud andmete põhjal võib järeldada, et keskmisest kõrgema sotsiaalse staatusega eestlaste hulk oli 17. sajandi talupojaühiskonnas tähelepanuväärselt suur, ehk suuremgi, kui seda pelgalt agraarajalooliste andmete põhjal võiks arvata.

¹²⁴ Üks niisuguseid juhtumeid on dokumenteeritud Hanilas. EELK Hanila koguduse sünni-, abielu-, surma- meetrika 1690–1749: RA, EAA.1240.2.1: 528.

Lisa nr. 1. Pärusmatusepaigad

Selgitused lisa juurde (veerud): 1. kirjapilt esmaomaniku nimega; 2. rajamisaja dateering (tava-kirjas: lähtuvalt kirjalikest allikatest; rõhutatult: lähtuvalt hauatähisele kantust); 3. kasutamise-periood kirjalike allikate põhjal; 4. hilisema omaniku nimi; 5. maetute arv kirjalike allikate põhjal; 6. majapidamise asukoht (kihelkond – mõis – küla) või amet ja asukoht; 7. majapidamise suurus adramaades.

	Alginformatsioon omaniku kohta	Dat. (raj.)	Andmed kasutamisest	Hilisem kuuluvus	M.	Majapidamisüksuse asukoht	Suurus
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	<i>das Workust Erb begräbniß</i>		1758–1768	<i>Wörki Ado</i>	4	Ambla – Pruuna – <i>Wörke d.</i>	
2.	<i>Kurro Woemshe Erb = begräbniß</i>		1737–1768		11	Ambla – Kuru – h/t	
3	<i>[Silla Otsa Hans] bey s. Water begraben</i>		1756–1766		2	Ambla – Kuru – h/t	
4.	<i>[Moe Möllere Tenno] ihrem Erb-begräbniße</i>		1725–1735		2	Ambla – Moe – Moe	
5.	<i>begräbnis der Jendelsche Müller Maddis</i>		1740–1749	<i>(Wanna Weski Maddies)</i>	2	Ambla – Jäneda – Imavere	
6.	<i>[Jerwaja Andres] ihr Erb begräbniß</i>		1735	<i>Jerwaja Andres</i>	1	Ambla – Järvajõe – Naistevälja	0,25
7.	<i>[Möller Tomas] in sein Erb begräbnis</i>		1742		1	Ambla – Järvajõe – Naistevälja	0,25
8.	<i>[Wanna Kalla Möller] ein Erb = begräbniß</i>		1746		1	Ambla – Nõmmküla – Kalle	
9.	<i>Reineverschen (Wabbadikschén) begräbniß</i>		1726–1743	<i>Wabbadikko Jak</i>	3	Ambla – Koigi – Reinevere	0,5
10	<i>[Kubia Jakob] aus Erb = begräbniß</i>		1746		1	Ambla – Koigi – Reinevere	
11.	<i>[Naukusse Jack] sein Erbbegränis</i>		1724–1741	<i>Pihlo [Naukusse] Jack</i>	2	Ambla – Räsna – Piilu	0,5
12	<i>[Hanso Jaan] ihr Erb. begräbn.</i>		1736–1737	<i>Hanßo Jürgen</i>	2	Ambla – Pruuna – Põriki	0,5
13.	<i>[Retseppa Jan] ihr Erbbegräbniß</i>		1772		1	Ambla	
14.	<i>Princki Tönno und seinen Erben:</i>	1673	1724–1754		2	J-Jaani – Karinu – Seliküla	0,5
15.	<i>... NIPA JANE · UND · SEINEN · ERBEN ...</i>	1688	1724–1731		3	J-Jaani – Karinu – Seliküla: h/t	0,5
16.	<i>Erb begräbniß der Müller von Kikomois</i>		1736		[2]	J-Madise – Metstaguse – Kiigumõisa	0,5
17.	<i>Jürri Mik aus Sootack u. seine Anverwandten</i>		enne 1699			Kadrina – Undla – Sootaguse	

18.	<i>Huljelsche Müller Jaan mit seinem Anverwandten</i>		enne 1699			Kadrina – Hulja – Tirbiku	
19.	<i>Andres und seinen Erben</i>		enne 1699			Kadrina – Saksi – Vahakulmu	
20.	<i>... MVICKE TENNO VND SEINEN BRVDER JÜRRI ...</i>	1699				Kadrina – Palmse – h/t	
21.	<i>Undelsche Müller Abram mit seinen Anverwandten</i>		enne 1699			Kadrina – Undla – h/t	
22.	<i>Fohnalsche Müller Hans</i>		enne 1699			Kadrina – Vohnja – h/t	
23.	<i>Arbaferre Hans</i>	1725: „alte“	1725		1	Kadrina – Arbavere – Arbavere	
24.	<i>Loxosche begräbniß</i>	[1701]	1732	[Lokso Jüri]	2	Kadrina – Saksi – Kurista	
				[Sepa Hans]		Kadrina – Saksi – [Kurista]	
25.	<i>KARTE MART POIGK P[E]TT[ER] ...</i>			Karte		Jüri – ?	
26.	<i>... HINRICH MÖLLER VON NEHAT VND SINEN SÖHNEN ...</i>		1718– [1740]		[3]	Jöelähtme – Nehatu	
27.	<i>PALLASSE ANDRES SAHLT PROSA HANS</i>	1651		Pallase		Jöelähtme – Saha – Saha	
				Prosa		Jöelähtme – Saha	
28.	<i>[Kermo Mart] und sinen Erben</i>	1678		[Kermo Hans]		Jöelähtme – Jöelähtme	
29.	<i>... Adra ...</i>			[Adra Peter]		Jöelähtme – Saha – Saha	1
30.	<i>CVTE VND SEIN ERVEN ...</i>	1631				H-Jaani	
31.	<i>ANTLA BEREND U. ELSE SIN WIEVE ...</i>					H-Jaani – Peningi – Antla	
32.	<i>[Hanns von Harck] ... begräbniß</i>		1701–1703	<i>Harcksehen Hoffs Knecht Hannus</i>	3	Harku mõisa sulane	
33.	<i>MEHE MATTEIS VON HIRROKVLLA MEHE MATTEIS POGH MATTEIS ...</i>	1649				Jöelähtme – Vao – Iru	0,25
34.	<i>HALLIKA HANS • VNDT SEIN SON HANS ...</i>	1654				[Jöelähtme – Vao – Versaallika]	
35.	<i>Nugga Hans</i>		omand 1636			kirkuteenija Tartus	-
36.	<i>Mursa Maz</i>	1638	omand kuni 1764	<i>Morsa Matz Erben</i>		müürseppmeister Tartus	-